

Begrijpen is Ingrijpend

Begrijpen is Ingrijpend

De sturende rol van metafoor in onze cognitie
en haar werking in het denken over organisaties

Doctoraalscriptie 1988
Herzien in 2023

Payodhi van der Graaff

Auteur: Payodhi van der Graaff
Omslag afbeelding: Traditional Tiles - BNB
Omslag ontwerp: Beats in the Now
Datum: 21 maart 2023
Website: www.payodhi.nl

Eerste uitgave: Metafoor als Denkmodel, 1988 (scriptie)
Tweede uitgave: Metafoor als Denkmodel, 2022
Derde, herziene uitgave: Begrijpen is Ingrijpend, 2023

© Payodhi van der Graaff, 2023

Overname van tekst of beeld is toegestaan mits met volledige bronvermelding.

ISBN 978-94-646548-4-4 | NUR 612

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Inleiding	11
1. Metafoor als denkmodel	15
1.1 Metafoor: taal èn werkelijkheid?	15
1.2 De essentiële eigenschappen van metafoor	19
1.2.1 Begrijpen van één iets in termen van iets anders	19
1.2.2 Belichten en verdonkeremanen	21
1.2.3 Scheppen van een nieuw begrip van werkelijkheid	25
1.2.4 Metafoor verenigt verbeelding met rationaliteit	28
1.3 Soorten metafoor	31
1.3.1 De oriëntationele metafoor	31
1.3.2 De ontologische metafoor	33
1.3.3 De structurele metafoor	35
1.3.4 De transportmetafoor: buizenpost	35
1.3.5 De materiële metafoor: van denken naar ook doen	37
1.3.6 De dode metafoor: creatieve effect is uitgewerkt	38
1.4 De fundering van het conceptuele systeem	38
1.5 'Experiential Gestalts'	40
1.6 Experientialisme: een derde weg	42
1.6.1 De mythen van het objectivisme en subjectivisme	43
1.6.2 De mythe van het experientialisme: rede èn verbeelding	47
1.6.3 Waarheid en werkelijkheid	49
2. Het metaforische karakter van wetenschap	52
2.1 Standaardbeeld van wetenschap: logisch-positivisme	53
2.1.1 De taal van de wetenschap	53
2.1.2 Het contextenonderscheid	55
2.1.3 Twee kwesties	56
2.2 De nieuwere wetenschapsfilosofie: constructivisme	59
2.2.1 Wetenschap als dynamisch systeem	59
2.2.2 Begrijpen is ingrijpend	61
2.3 Het contextonderscheid en de rol van metafoor	63
2.3.1 De context van ontdekken: metafoor als heuristisch instrument	65
2.3.2 De context van overtuigen: metafoor als retorisch instrument	68
2.3.3 De context van rechtvaardigen en metafoor	71
2.4 Analogie en Abstractie	73
2.4.1 Analogiegebruik in wetenschap	73
2.4.2 Het samenspel van analogie en abstractie	77

2.5 Modelgebruik in wetenschap	79
2.5.1 De essentie van een model	79
2.5.2 Een uitwerking van een klassiek debat	81
2.6 Samenvatting	89
3. Metaforen in het denken over organisaties	92
3.1 Mythe, mentaliteit en metafoor	94
3.2 De strijdmetafoor in het beheersdenken	96
3.3 De stroommetafoor in het transformatiedenken	103
3.4 Perspectivisme: relativisme of pluralisme?	109
Literatuurlijst	112
Meer over Payodhi van der Graaff	116

Woord vooraf

Dit wetenschapsfilosofisch onderzoek is eerder verschenen als doctoraalscriptie Economie in 1988, onder begeleiding van Dr. G.M. Huussen, Vakgroep Wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, onder de titel *Metafoor als Denkmodel*. De totstandkoming van dit onderzoek heeft voor een niet onbelangrijk deel gelegen aan de voedzame doch nimmer onverteerbare ideeën die ik door anderen gevraagd en ongevraagd kreeg voorgeschoteld. Onder hen bevinden zich Jules Prast, met wie het ver en goed geestelijk reizen is; Charles Forceville, die mij in mijn reislust op de juiste trein zette; Dr. G.M. Huussen, bij wie ik de coupé binnenliep en die mijn reisplannen enthousiast ontving en mij in vele lange en leerzame gesprekken begeleidde; en mensen uit de werkgroep Filosofie in Bedrijf die ik ook als medereizigers kon beschouwen.

In maart 2023 heb ik de originele versie herzien onder de nieuwe titel *Begrijpen is Ingrijpend*. Want dat is de eigenlijke boodschap van dit boek: de manier waarop we tot begrip komen, scheidt mede de betekenis die we vinden en wat we niet vinden. Het is een proces van belichten en verdonkeremanen. Ontdekken is ook een vooruitgrijpen op de constatering van feiten. Onze cognitie blijkt noodzakelijkerwijs selectief en daarom is ons begrijpen ingrijpend van karakter.

Leeuwarden, 21 maart 2023

Inleiding

Het doen van dit onderzoek berust op mijn behoefte aan filosofische bezinning na een jaar (1986) verbleven te hebben in de hectische organisatieadviespraktijk. In dienst van een van de grotere advieskantoren heb ik mij gezet aan het inzichtelijk maken van 'het wezen van not-for-profit organisaties'. Bij mijn pogingen om greep te krijgen op dit verschijnsel trof het mij dat er geen 'one best way to do the job' was. Afhankelijk van de gehanteerde organisatieopvatting viel er over dit verschijnsel pas iets zinnigs te beweren. Het 'wezen' liet zich nooit geheel vangen maar was altijd relatief aan het perspectief en de voorstellingen van zaken die ik als onderzoeker voor ogen had. Dit bracht me ertoe, eenmaal teruggekeerd bij de Alma Mater, om eens nader te onderzoeken welke perspectieven en voorstellingen van zaken er nu eigenlijk liggen besloten in de organisatiekundige leerstof, die een student bedrijfseconomie aan de Economische Faculteit der Vrije Universiteit meestal impliciet overgedragen krijgt. De manier om deze heimelijke beeldvorming op het spoor te komen is te onderzoeken welke metaforen er in de gebezigde theorietaal in het spel zijn. Dit stelde mijn op zich onschuldige belangstelling voor de beeldvorming binnen de sfeer van de organisatiekunde in veel ruimere, te weten taalfilosofische en wetenschapsfilosofische, sferen. Namelijk de enorme vraagstukken van 'taal en werkelijkheid', 'wetenschap en werkelijkheid' en 'taal en wetenschap' had ik hiermee opgeroepen. Deze publicatie is te zien als een voorlopig verslag van mijn verblijf in de drie sferen van taalfilosofie, wetenschapsfilosofie en organisatiekunde, waar deze drie bijeenkomen op het gebied van metafoor (N.B. Wanneer ik de term 'metafoor' gebruik dan bedoel ik

het verschijnsel metafoor als zodanig; wanneer ik 'de metafoor' of 'metaforen' gebruik bedoel ik een specifiek geval van het verschijnsel). De drie hoofdstukken vertegenwoordigen ook deze drie sferen.

Centraal in mijn onderzoek staat de cognitieve relevantie van metafoor. Doorgaans wordt metafoor opgevat als een vorm van dichtelijk taalgebruik, waaraan geen 'werkelijkheidswaarde' gehecht moet worden. In deze opvatting heeft metafoor slechts affectieve (gevoels-) waarde, men kan er geen kennis over de werkelijkheid mee tot uitdrukking brengen. Er zijn echter tal van taal- en wetenschapsfilosofen die menen dat de werkingssfeer van metafoor zich uitstrekt tot ver buiten het affectieve. Metafoor zou zelfs ten grondslag liggen aan ons alledaags begrip van werkelijkheid. Metafoor is een 'zien als' (Wittgenstein), een denkmodel in termen waarvan we onze gewaarwordingen begrijpen. Dit wil zeggen dat metafoor cognitief van diepgaande betekenis zou zijn. De vraag die ik mij hier stel is: "als ons alledaags begrip van werkelijkheid fundamenteel metaforisch van aard is, wat zou dan het metaforische karakter kunnen zijn van ons wetenschappelijk begrip van werkelijkheid en wat zijn voorbeelden hiervan in de organisatiekunde?". Per hoofdstuk komt een onderdeel van deze vraagstelling aan de orde.

In hoofdstuk 1 (de taalfilosofische sfeer) zal ik uitgebreid aandacht besteden aan de opvatting dat metafoor cognitief fundamenteel van betekenis is voor ons alledaags begrip van werkelijkheid. Hier staat de metafoortheorie van Lakoff & Johnson in het middelpunt van de aandacht. Allereerst zal ik bespreken wat volgens deze auteurs en andere 'metaforisten' de essentie en de werking van metafoor is (§ 1.2). Vervolgens komen er enkele soorten metafoor aan de orde (§ 1.3). En tenslotte komt het filosofische fundament van

deze metafoortheorie ter sprake (§ 1.4/1.6). Aan het einde gekomen van hoofdstuk 1 zal ik de tot dan toe besproken metafoortheorie gebruiken als kader waarbinnen ik in het volgende hoofdstuk het metaforische karakter van wetenschap ga onderzoeken.

In hoofdstuk 2 (de wetenschapsfilosofische sfeer) zal ik mijn onderzoek naar het metaforische karakter van het verschijnsel wetenschap beginnen met een typering van de logisch-positivistische wetenschapsfilosofie. Dit doe ik omdat het veronderstellen van een metaforische wetenschap, laat staan, het onderzoeken ervan, principieel in strijd is met dit standaardbeeld van wetenschap (§ 2.1). Vervolgens komt de nieuwere wetenschapsfilosofie aan de orde, met name het constructivisme, waar in principe metafoor, naar mijn mening, een cognitieve relevantie kan hebben (§ 2.2). In de resterende paragrafen van dit hoofdstuk (§ 2.3/2.6) zal ik, met de metafoortheorie uit hoofdstuk 1 voor ogen, mijn bevindingen ten aanzien van het metaforische karakter van wetenschap verwoorden, enerzijds met behulp van het contextenonderscheid dat wordt gemaakt ten aanzien van het wetenschappelijk handelen, en anderzijds door de begrippen 'analogie', 'abstractie' en 'model'.

In hoofdstuk 3 (de organisatiekundige sfeer) zal ik naar voren brengen hoe metafoor in twee sterk verschillende manieren van denken over organisaties werkzaam is bij het begrijpen van het verschijnsel 'organisatie' (§ 3.2 en 3.3). Maar allereerst zal ik aangeven met welke instrumentele begrippen ik deze twee denkwijzen 'isoleer' uit de bonte kluwen van organisatiedenken (§3.1). Dit hoofdstuk wil ik afsluiten met stil te staan bij de vraag wat men aan zou kunnen met de relativerende invloed die uitgaat van metafoor op ons weten. Deze vraag geeft aan dat het onderzoek naar de rol van metafoor in